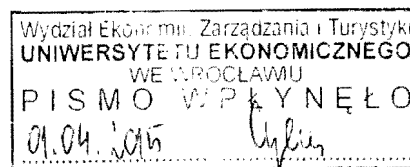

Dr hab. prof. US Barbara Kryk
Katedra Polityki Społeczno-Gospodarczej
i Europejskich Studiów Regionalnych
Wydział Nauk Ekonomicznych i Zarządzania
Uniwersytet Szczeciński

Szczecin 29.03.2015r.

RECENZJA

**rozprawy doktorskiej mgr inż. Bożeny Kuchmacz
pt. „Kapitał społeczny jako czynnik rozwoju lokalnego”,
napisanej pod kierunkiem naukowym
dr hab. prof. nadzw. UE we Wrocławiu Ryszarda Broła**

1. Uwagi wstępne

Recenzowana praca liczy 269 stron, w tym 227 tekstu głównego. Zawiera pięć rozdziałów, podsumowanie, bibliografię i wszystkie wymagane spisy. W pracy wykorzystano ponad 200 pozycji literatury, w tym wiele w języku angielskim, a także opracowań instytucjonalnych, dokumentów i aktów prawnych oraz fachowe strony internetowe. Wszystkie publikacje są adekwatne do tematu pracy, a ich liczba jest duża, jak na potrzeby rozprawy doktorskiej, aczkolwiek według mnie zabrakło kilku pozycji z ekonomii społecznej, zwłaszcza dotyczących LGD (lokalnych grup działania). Autorka nie ustrzegła się również wymieszania - w ramach spisu - literatury z innymi źródłami, które nie zostały odrębnie wydzielone. Oprócz imponującej bibliografii, na korzyść autorki przemawia fakt słabego jeszcze rozpoznania wymiaru ekonomicznego zagadnienia kapitału społecznego. Kapitał ten od stosunkowo krótkiego czasu jest analizowany przez ekonomistów. Dotychczas stanowił domenę socjologów, psychologów, kulturoznawców, którzy nie używali pojęcia kapitał w odniesieniu do tego zjawiska. Samo zatem połączenie dwóch słów z różnych obszarów nauki jest swoistą nowością godną badań. Z tego względu przedstawiona mi do recenzji rozprawa doktorska poszerza spektrum badań w tym zakresie.

Układ i struktura pracy są prawidłowe w sensie logiki, ale liczba podrozdziałów w części teoretycznej (1 i 2 rozdział) jest nieproporcjonalna w stosunku do rozdziałów empirycznych. Można było spróbować bardziej syntetycznie ująć pewne zagadnienia w tytułach podrozdziałów. Mam też uwagę formalną do tytułów rozdziałów 3.4 i 5.1 – mają one formę pytań, a z reguły w opracowaniu naukowym zalecana jest inna forma, mniej publicystyczna. Z kolei tytuły rozdziałów 4.2 i 4.3 powinny być nieco rozszerzone w stosunku do istniejącej formy i brzmieć odpowiednio „Wyniki z badań ankietowych” i „Wnioski wynikające z badań ankietowych”. Taka forma bowiem wskazuje, że wyniki badań podległy syntetyzacji.

2. Ocena zasadności podjęcia tematu pracy

W obecnych czasach, gdy ekonomia przeżywa kryzys, a jednocześnie wzrasta liczba dostępnych narzędzi analitycznych oraz poszerza się obszar zainteresowania analiz ekonomicznych, coraz większą rolę odgrywają badania, w których rozpatruje się oddziaływanie na rozwój czynników, dotychczas traktowanych marginalnie. Do takich czynników należy kapitał społeczny.

Kapitał społeczny od niedawna cieszy się większym zainteresowaniem jako czynnik rozwoju lokalnego, który w dużym stopniu wpływa na jego poziom i może być analizowany od strony ekonomicznej – ilościowej. Kapitał społeczny nabiera odrębności przestrzennej, a swoją istotą znacznie wykracza poza ekonomię, gdyż zawiera w sobie wiele zjawisk o charakterze socjologicznym, etnicznym, kulturowym itp. Te dziedziny wykazywały szersze zainteresowanie nim.

Kapitał ten należy do określonej grupy (ludzi), nie jest transferowalny, nie wymaga inwestycji oraz nie zużywa się w trakcie jego wykorzystywania, ale podlega aprecjacji. Jest on jedną z form kapitału niematerialnego; w procesie tworzenia i korzystania z niego występują prawidłowości takie same, jak przy innych formach kapitału (finansowego, rzeczowego, ludzkiego). Biorąc to pod uwagę można go zatem analizować w różnych kontekstach i różnorodnymi metodami, czego przykład dała Autorka recenzowanej rozprawy.

Podjmując problem wpływu kapitału społecznego na rozwój lokalny poprzez realizację oddziaływania projektów finansowanych z funduszy unijnych, traktowanych jako konkretna forma tego rozwoju, która może być poddawana procesom oceny postępu według powszechnie akceptowalnych „zasad Bellagio”, wpisała się w aktualny nurt badań z tego zakresu. Samodzielnymi badaniami Autorka przyczynia się do pogłębienia

komplementarności wiedzy i praktyki z tego zakresu. Można zatem powiedzieć, że przyjęty obszar, skala i problem badawczy są uzasadnione.

3. Ocena merytoryczna rozprawy

Zgodnie z obowiązującymi zasadami pisania rozprawy doktorskiej, tytuł zdeterminował jej główny cel, którym była identyfikacja relacji między lokalnym kapitałem społecznym a rozwojem lokalnym po to, by wykazać wpływ aktywności społeczności lokalnych na ten rozwój. Przyjęto, że miarą takiej aktywności jest realizacja projektów o charakterze gospodarczym, społecznym i przestrzennym przez lokalne instytucje „trzeciego sektora” w badanych gminach wschodniej części Borów Dolnośląskich, w ramach Inicjatywy Wspólnotowej Leader. Jest to dosyć oryginalne podejście, jak na pracę ekonomiczną.

Z celem głównym pracy korespondowały cztery cele szczegółowe i trzy hipotezy badawcze, których weryfikację podjęto w procesie analizy. Tu mam uwagę – cel 4-ty „weryfikacja hipotez badawczych” – nie powinien być zapisywany, bo gdy stawiamy hipotezy, to naturalne jest, że podejmujemy się ich sprawdzenia/udowodnienia. Podobnie hipoteza 1-sza – lokalny kapitał społeczny jest czynnikiem rozwoju lokalnego - powinna być inaczej sformułowana, bo skoro jest to znane z literatury, to co tu udowodniać. Za to można było napisać np. ma duży wpływ na ten rozwój.

Do pozostałych celów i hipotez nie mam zastrzeżeń.

Do realizacji celów pracy i weryfikacji hipotez zastosowano następujące metody badawcze:

- analizę krajowej i zagranicznej literatury przedmiotu, aktów prawnych oraz dokumentów źródłowych i zasobów baz danych (źródła pierwotne i wtórne),
- analizę wyników badań przeprowadzonych przez inne podmioty,
- obserwacje uczestniczące,
- ocenę badań bezpośrednich polegającą na pozyskiwaniu informacji w badanych gminach dotyczących prawa miejscowego, uchwał strategii, projektów,
- badania ankietowe, weryfikacja i ocena dotycząca projektów.

Wykorzystane metody są odpowiednie do zdiagnozowania i analizowania zjawiska, ale według mnie można było uwzględnić metody ilościowe, np. podstawowe wskaźniki gospodarcze do wykazania wpływu aktywności społecznej na rozwój, co podkreśliłoby wymiar ekonomiczny pracy.

We wstępie zabrakło mi sprecyzowania podmiotu, obszaru i okresu badań, co jest szczególnie pożądane, gdy tytuł jest ogólny. Przedmiot badań jest określony dopiero w rozdziale I na s. 18.

W rozdziale 1. doktorantka dość dokładnie przedstawiła zagadnienie dotyczące rozwoju lokalnego, pominęła tylko bariery go ograniczające. Odróżniła ten rozwój od rozwoju regionalnego (s. 38), podkreślając ich odmiennność. Szkoda, że w tym przypadku nie skorzystała z pracy K. Malika, który dobrze wyjaśnił te różnice. Nie wpłynęło to jednak na umiejętne powiązanie jednostki terytorialnej, jaką jest gmina z lokalnym społeczeństwem obywatelskim, jego elementami oraz zagadnieniem glocalizacji. Właściwie użyła tego aktualnego pojęcia do przeniesienia zagadnień odpowiedzialności i aktywności obywatelskiej na grunt lokalny.

W kontekście celów pracy, opisując czynniki rozwoju lokalnego, skupiła się na związku klasyfikacji zaproponowanej przez I. Pietrzyk z propozycją R. Broła – czynników innowacyjności lokalnej. To umożliwiło jej wskazanie czynników rozwoju lokalnego wschodniej części Borów Dolnośląskich (s. 48), powiązanych z kapitałem społecznym. Na ich tle prawidłowo określiła charakterystyczne cechy rozwoju lokalnego badanego obszaru oraz cele tego rozwoju. Sprecyzowała również, które koncepcje rozwoju lokalnego można odnieść do badanego obszaru (s. 61). Zaliczyła do nich koncepcje: terytorialnych systemów społecznych, uczącego się regionu, elastycznej produkcji i specjalizacji. Wybór odpowiednio uzasadniła.

Rozdział 1 Autorka zakończyła opisem sposobów pomiaru rozwoju lokalnego, ale skupiła się na metodach jakościowo-opisowych w postaci wyników badań opinii publicznej oraz obserwacji, które wykorzystwała w pracy. Metody te są odpowiednie, ale ich skuteczność rośnie, gdy porównujemy wyniki określonego badania osiągnięte w regularnych odstępach czasu w układzie dynamicznym. Wówczas można wykazać zmiany. Na podstawie jednorazowego badania trudno je uchwycić i na dodatek określić rozwój. W takiej sytuacji warto uzupełnić wyniki danymi statystycznymi, które potwierdzą rozwój, według mnie w pracy tego zabrakło.

W rozdziale 2. szeroko omówiono kapitał społeczny (jego istotę, źródła, mierniki), traktując go jako jeden z najważniejszych czynników rozwoju w XXI wieku. Doktorantka przedstawiła szereg definicji tego kapitału według różnych autorów, ale jednoznacznie nie opowiedziała się za żadną z nich, tylko skupiła się na określeniu zakresu analizy kapitału społecznego na poziomie lokalnym. Na tym tle przedstawiła architekturę zasobów tego kapitału przynależnych jednostce, łącząc w ten sposób zagadnienie kapitału ludzkiego i

społecznego. Opis jest logiczny, czasami tylko odczuwa się niedosyt łączników myślowych tekstu. Np. s. 78-79 – w jednej linijce jest przejście od kapitału ludzkiego do społecznego poprzez cytat, ale bez zdania łączącego i od razu wstawiona tabela 2.4 – w takich sytuacjach wskazana jest większa precyzja zapisu. Mimo to, wniosek z wywodów jest poprawny „należy zagospodarować kapitał ludzki zgodnie z normami społecznymi i wartościami, i postrzegać go we wspólnocie lokalnej jako źródło kapitału społecznego.” W kontekście powyższego stwierdzenia Autorka umiejętnie przeszła do związku kapitału społecznego ze społeczeństwem obywatelskim. Było to również podstawą do omówienia aktywności społeczności lokalnej, jej form oraz ich wpływu na rozwój kapitału społecznego poprzez partnerstwo trójsektorowe. Tu mam uwagę techniczną, tabela 2.8 (s. 97) z opisem działalności organizacji pozarządowych powinna mieć raczej formę ramki z tekstem, bo jej zawartość nie uzasadnia istniejącej formy. Zresztą jej tytuł też nie jest zbyt trafny w stosunku do zawartości.

Istotne znaczenie w rozdziale 2.7 ma podanie przez Autorkę samodzielnie sformułowanej definicji lokalnego kapitału społecznego (s. 102). Mam w związku z nią pytanie – dlaczego ujęto w niej tylko współpracę liderów, przecież oni sami tego kapitału nie tworzą, są tylko jego kreatorami.

Ciekawe byłoby również uzupełnienie tabeli 2.9, zawierającej główne cechy i zadania trzech sektorów, będących podmiotem działań publicznych, o czwarty sektor wymieniony w pracy tzw. „amoralnego familizmu”. Z pewnością byłby to wkład Autorki w poszerzenie wiedzy na ten temat.

Wartościowa w niniejszym rozdziale jest również tabela 2.11 zawierająca samodzielne określenie silnych i słabych stron sektora publicznego i pozarządowego oraz tabela 2.12, w której syntetycznie określono „Mapę korzyści” wynikających z trójsektorowej współpracy. Szkoda tylko, że zabrakło do nich szerszego komentarza.

W rozdziale 2.9 umiejętnie powiązано kryteria wyboru LGD z trzema podstawowymi kierunkami rozwoju obszarów wiejskich wschodniej części Borów Dolnośląskich, co stanowiło punkt wyjścia do badań w dalszych częściach pracy. W tym miejscu warto by było przyporządkować te kierunki do wcześniej określonych koncepcji rozwoju, co zamknęłoby logicznie wywód. Mam uwagi techniczne do tabel 2.18 i 2.19. Mianowicie:

- w tytułach tabel powinno być sprecyzowane czy dane dotyczą Polski czy regionu,
- kwoty w tabelach powinny być w tys. lub mln, co polepszy ich percepcję,
- w tab. 2.19 zabrakło struktury procentowej,
- brak komentarza do tych tabel.

W rozdziale 3. zaprezentowano organizację, formy i projekty kapitału społecznego na badanym obszarze. Rozpoczęto od charakterystyki terytorium, uwzględniając zagadnienia ekonomiczne, sieć osadniczą, komunikacyjną, demografię, wykształcenie i strukturę gospodarki. Zidentyfikowano struktury formalne i nieformalne trzeciego sektora, działające na obszarze wschodniej części Borów Dolnośląskich. Opis jest prawidłowy. Sugerowałabym tylko wyjaśnienie zdania komentującego dane z tabeli 3.3, bo tam jest chyba błąd – 5940 osób z 2909997, to nie 9,1%. Ponadto w tabeli 3.9 zabrakło łącznej liczby podmiotów gospodarczych i ich struktury procentowej, co ułatwiłoby opis wyników. Na przyszłość warto również zadbać o jednolitą konwencję komentowania wyników badań. Z reguły opisuje się wartości skrajne (najmniejsze, największe) i średnie, a w pracy jest różnie.

W rozdziale 3. scharakteryzowano również program Leader+ (z lat 2004-2006) oraz Leader i PROW (z lat 2007-2013). Na tych ostatnich Autorka skupiła swoją uwagę, szeroko opisując przypadek Stowarzyszenia LGD (lokalnej grupy działania) „Wrzosowa Kraina”, w tym analizę SWOT i lokalną strategię rozwoju tego stowarzyszenia. Wykazała zbieżność celów i przedsięwzięć tej strategii ze strategiami rozwoju gmin wchodzących w skład Stowarzyszenia LGD, strategiami na poziomie powiatów, regionu i dokumentami krajowymi. Ciekawym uzupełnieniem opisu o charakterze porządkującym jest samodzielnie opracowane zestawienie celów oraz planowanych przedsięwzięć LSR (lokalnej strategii rozwoju), według których projekty były realizowane, zawarte w tabeli 3.31. Na tym tle Autorka przedstawiła szczegółowy podział środków budżetowych Stowarzyszenia na poszczególne komponenty, zadania, projekty. Tu znowu w tabeli 3.33 wkradła się jakaś nieścisłość – przewidziana kwota w zł (116; 3; 9) – jest chyba zbyt mała w stosunku do wartości budżetu w kolejnej kolumnie. Z kolei w tabelach 3.34 i 3.35 powinna być odwrotna kolejność kolumn „średnia wartość pomocy” i „planowana liczba operacji” – odpowiednio do logiki obliczeń.

Do tej części pracy nie mam zarzutów merytorycznych. Wnioski z analizy są prawidłowe.

W rozdziale 4. przedstawiono wyniki samodzielnie przeprowadzonych badań ankietowych, które posłużyły do przeanalizowania indywidualnych zasobów kapitału społecznego jednostek zamieszkałych we wschodniej części Borów Dolnośląskich, tj. zaufania do innych osób i do siebie, wiarygodności, aktywności społecznej wyrażającej się czynnym uczestnictwem w grupach, stowarzyszeniach i fundacjach oraz bezinteresownej pomocności innym ludziom. Kilka ostatnich pytań w ankiecie służyło do określenia postrzegania przez mieszkańców realizacji projektów w kontekście rozwoju gmin „Wrzosowej Krainy”. Znaczna część odpowiedzi była pozytywna, ale wiadomo, że wyniki

badania ankietowych są subiektywne, więc warto by je poprzeć chociaż wybranymi, podstawowymi danymi ilościowymi, które by potwierdzały wskazane zmiany.

Generalnie jednak, opis wyników badań jest poprawny, ale nie zawsze wyczerpujący. Przykładowo na s. 208 Autorka porównuje poziom zaufania na danym obszarze z ogólnopolskim, ale nie wyjaśnia skąd może wynikać różnica. Wyjaśnienia wymaga również ilościowy dobór próby, bo według mnie nieco więcej ankiet powinno być przeprowadzonych. Zabrakło również wzoru ankiety w załącznikach.

Rozdział 5., kończący pracę, zawiera próbę odpowiedzi na postawione pytanie – czy realizacja projektów świadczy o rozwoju lokalnym. Autorka udzieliła odpowiedzi pozytywnej na to pytanie oraz ostatecznie wykazała realizację celów pracy i weryfikację postawionych we wstępie hipotez badawczych:

- 1) oceniając wprowadzenie wypracowanych 7-miu cech podejścia Leader na analizowanym obszarze (ujęła je syntetycznie na rys. 5.1),
- 2) określając przebieg procesu oceny postępu rozwoju lokalnego wschodniej części Borów Dolnośląskich w oparciu o zasady Bellagio,
- 3) oceniając efekty realizacji projektów.

Przeprowadzona analiza o charakterze opisowo-jakościowym pozwoliła wskazać korzyści z partnerskiej współpracy w ramach LGD w kontekście zarówno budowy kapitału społecznego, jak i rozwoju lokalnego. Wnioski są prawidłowe, napawają optymizmem i w swoisty sposób potwierdzają, że aktywność lokalnych społeczności jest przejawem lokalnego kapitału społecznego i ważnym czynnikiem rozwoju lokalnego.

Reasumując, przeprowadzona analiza pozwoliła Autorce zrealizować cele pracy i zweryfikować pozytywnie hipotezy badawcze. Ponadto osiągnięte wyniki mogą stanowić punkt wyjścia do porównań z dalszymi badaniami według schematu zaproponowanego przez doktorantkę, zatem mają charakter aplikacyjny i wnoszą nowe elementy do wiedzy z tego zakresu.

Oprócz uwag szczegółowych podanych w treści, zwróciłam uwagę na kilka uchybień technicznych, m.in.:

- drobne literówki, błędy stylistyczne (np. s. 29, 92), gramatyczne (np. s. 30, 62, 96) i logiczne,
- zabrakło objaśnień kilku stosowanych w pracy skrótów,
- precyzja zapisu i logika (np. s. 27 – jakie prace zapoczątkowano w 1988 r. ?),
- s. 76 tab. 2.3 i inne – ograniczony komentarz do części tabel,

- nie zawsze precyzyjnie wskazano źródła pod tabelami (np. pod tab. 2.9, s. 103 – opracowanie własne, ale na podstawie czego – autorka cech i zadań sektorów nie wymyśliła, są zaczerpnięte z literatury),
- błędy w kilku tabelach, których wcześniej nie wymieniłam (tabele 2.18, 2.19, 3.34, 3.35),
- sformułowanie tytułów podrozdziałów w formie pytań,
- opis wyników i tego, co przeszło do historii powinien być w czasie przeszłym,
- brak w rozdziale 4. terminu przeprowadzenia badania,
- brak objaśnienia, co w ankiecie w skali 1-10 oznaczają wartości skrajne,
- ujmowanie dwóch zagadnień w jednym pytaniu ankietowym (pyt. 7, s. 196),
- stosowanie w główce tabel zwrotu „ilość osób, projektów” zamiast „liczba...” czy w tytułach tabel „procent osób...” zamiast „odsetek”.

Pomimo wspomnianych uwag Autorka osiągnęła kilka efektów naukowych i aplikacyjnych w rozprawie. W mojej ocenie są to:

- znajomość aktualnych pojęć dotyczących rozwoju lokalnego i kapitału społecznego,
- precyzyjne wskazanie czynników i cech rozwoju lokalnego badanego obszaru,
- wskazanie koncepcji rozwoju odnoszących się do obszaru wschodniej części Borów Dolnośląskich oraz ich powiązanie z kierunkami rozwoju, świadczy o umiejętności korzystania z dotychczasowej wiedzy, logicznego myślenia i wyciągania wniosków,
- zaproponowanie autorskiej definicji lokalnego kapitału społecznego,
- praktyczne zastosowanie badań jakościowych o charakterze subiektywnym do oceny kapitału społecznego i rozwoju lokalnego.

Osiągnięte efekty pozwalają stwierdzić, że Autorka dobrze zna zagadnienie, posiada umiejętność logicznego łączenia problemów, przyczyn i skutków, analizowania oraz wyciągania wniosków. Przedstawione wyniki mogą stanowić podstawę do pogłębionych badań w przyszłości.

W kontekście powyższych uwag i korzystając z uprawnień recenzenta proszę odpowiedzieć na następujące pytania:

1. W jaki sposób organizacje społeczne, a właściwie ekonomii społecznej, mogą przeciwdziałać ograniczaniu tzw. zawodności rynku?
2. W oparciu o teorię procesów długiego trwania Brudella proszę spróbować skonkretyzować, co mogłoby być istotnym czynnikiem przyspieszającym rozwój

lokalny i ograniczającym rozmiary luki złożoności społeczno-gospodarczych pomiędzy gminami w ramach Stowarzyszenia „Wrzosowa Kraina”?

Uwagi końcowe

Wymienione drobne niedociągnięcia nie obniżają wartości merytorycznej rozprawy, która stanowi samodzielne, aktualne i wartościowe opracowanie Autorki. Dodatkowym atutem jest to, że wyniki z analizy mogą stanowić podstawę do dalszych badań naukowych. Natomiast zaproponowany schemat badań ankietowych do identyfikowania kapitału społecznego i rozwoju lokalnego poszerza wiedzę metodologiczną w tym zakresie oraz nadaje jej wymiar aplikacyjny.

Generalnie recenzowaną pracę oceniam pozytywnie i stwierdzam, że spełnia ona wymogi stawiane rozprawom doktorskim określone w art. 13 ust. 1 Ustawy z dnia 14 marca 2003 r. o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki i może być dopuszczona do kolejnych etapów postępowania o nadanie stopnia doktora nauk ekonomicznych w dyscyplinie ekonomia. Wnoszę o przyjęcie pracy i dopuszczenie Pani mgr inż. Bożeny Kuchmacz do publicznej obrony na Wydziale Ekonomii, Zarządzania i Turystyki Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu.

B. Kuchmacz